

BORZSÁK ISTVÁN

BERZSENYIANA

I.

A „FOHÁSZKODÁS” LATINUL

A magyar nyelv — mint *kevésbé* ismeretes, — alkalmas a klasszikus (időmértékes) verselés adekvát megszólaltatására. Berzsenyi Dániel, a „magyar Horatius” (1776—1836) egyik legszebb költeményének legújabb kori *latin* parafrázisához kapcsolódva, az illető vers antik előzményeit és egykorú „forrásait” (Schiller, Matthisson...) nyomozva újból meggyőződhattünk a pannon költő olvasottságáról és mintáinak recepciójában megmutatkozó genialitásáról. A folytatásban egy modern szerző (W. von Koppenfels) „menippeusi portyázásainak” (Menippeische Streifzüge) tanulságait alkalmaztuk ugyanennek a „magyar Horatiusnak” a költészetére: az antikvitásból a Koppenfelstől idézetteknel *korábbi* szerzőktől kiindulva követtük nyomon a „felülről szemlélés” (*kataskopia*) dokumentumait az Olympos (vagy Ida) magasából „mindent látó” Zeustól a Montgolfier-fivérek léghajójáról vagy a Palmyra romjait egy szíriai dombról szemlélődők látomásaitól Berzsenyinknek Volney írásából eredeztethető költői elmélkedéseikig.

SUSPIRIUM PIUM

Inclyta quem Mens perspicere abnegat,
Deus, nec votis consequitur piis,
Fulges immensus, Solis instar,
Lux, oculis hominum interdicta.

Convexus aether sideribus frequens,
Errant quae circum, Sancte Pater, thronum,
Tectique haud contra vermicelli
Prodigiosa manum miracula.

Tu procreasti mira ope milia
Ex nilo mundi tot genera artifex,
Struis idemque et demoliris
Cuncta superciliorum motu.

Te firmamenta glorificant Erum
 Infima et Terrae, fulgura, ros levis,
 Luctantes venti, flos venustus,
 Omnia laude tua laetantur.

Prosternor coram Te, venerans Deum,
 Brevi iam, fractis quando animus seris
 Propinque admissus stabit ad Te,
 Assequitur quod erat in votis.

Singultus cessent interea, feror,
 Occulta fati solvere si queam,
 Absit procul quidquid scelesti,
 Monstret iter meliorum virtus.

Cedet sic horror et placido mihi
 Somnus sepulchri ridet amicior,
 Dispersaque ossa — stant promissa —
 Pace tuis manibus tegentur.

A fent közölt „*paraphrasis*” szerzője, Borzsák József (1883—1965) Kisújszálláson volt gimnáziumi tanár, majd 1919-es — jámborul jóhiszemű — magatartása miatt (akárcsak Czebe Gyula, Révay József és Schmidt József) félreállítatván, hosszú évtizedeken át csak szülőfalujában, az akkor gimnázium nélküli Monoron taníthatta a gondjaira bízottakat (e sorok íróját is) latinra, meg franciára. Egyetemi társai közül Marót Károly gyakran emlegette: 1968-ban a görög irodalom kezdeteiről írott könyvének német változatát is „Josepho Borzsák” dedikálta, fiatalabb kollégája helyett annak nagybátyjára gondolván. Jó görög tanítómon, Nyusztay Antalón kívül tőle hallottam először a századforduló körüli tudományosság nagyjairól: Ponori Thewrewk Emilről, Hegedűs Istvánról, a virtuóz latin Kassai Gusztávról. Berzsenyiparafrazisával talán Némethy Géza példáját követte, aki egyebek közt Gyulai Pál emlékezetes Horatius-utánérzéseit öltöztette bravúros distichonokba (*Cum legerem Horatium...*). Tudtunk „A puszta télen” latin megszólaltatásáról (a Petőfi-társaságnak küldte meg), de Thewrewkhöz készített disszertációján (Az ókori classicusok és Kazinczy, 1906) kívül a Scheiber Sándortól megjelenített falusi környezet „lelket és ideget emésztő útvesztőjében”, amelyben „előbb-utóbb megbénul a tudományos hajlandóság, s porba hull a szellem szárnyalása” (Dragma III 447), bizony a napi gondokkal küzdő, állás nélküli tanár erejéből is inkább csak alkalmi verszetekre, pincei feliratokra, vagy a sűrű családi gyászjelentések érzékeny megfogalmazására futotta. (Írói vénáját nagybátyjától, a Babits Halálfiában megörökített szekszárdi paptól örökölhette.) Pályára állításomat sógorának, az Eötvös Collegium hajdani

legnagyobbjaival együtt nevelkedett Német Gábornak köszönhetem: Gombocz Zoltán és Szabó Miklós szemében az ő pár soros ajánlása mindennél többet nyomott a latban.

Ami most a „*Suspirium*”-ot illeti, a címadásból kiderült, hogy nagybátyám még érezte a ‘fohász(kodás)’ szó eredeti jelentését. Pápai Páriz Ferenc szótárában *suspirium* a. m. ‘sohajtás, fohászzkodás’, *suspiro* a. m. ‘fohászodom, sóhajtok’. A francia *soupir* is csak másodsorban a. m. ‘prière’, vö. *soupirer* (des vers élégiaques); *pousser un gros soupir* (‘nekifohászcodik’).

Ezzel már benne is vagyunk a legismertebb, talán legszebb Berzsenyi-vershez tapadó kérdések sűrűjében:¹ „Fohászzkodás” tulajdonképpen csak az utolsó három versszak címe lehetne. Martinkó András (i. m. 93) „A csermelyhez” c. versre hivatkozik, amelyben a költő „sóhajtását, epedezését” küldi egy bizonyos kised kert felé, arra kérvén a csendesen görgedezőt, „nyögje ki egy fohászzkodással” (azaz mély lélegzetet véve), hogy szíve „kinek szentelé” érzéseit.

Tanítványnak nem volna illő a Berzsenyi-vers latin átköltőjének apró metrikai stb. döccenéseit felrónia, vagy például azon fennakadnia, hogy a himnusznak induló elégia zárósorainak merész inverzióját („ott is *elszört* csontjaimat kezeid takarják”) nem kevésbé merész betoldással (*stant promissa*) — sokunkkal egyetemben — félreértette: a csontok „elszórása” a régiségben a (földbe)*vetést*, vagyis az eltemetést jelentette (Martinkó, 94).² Vagy: a parafrázisban elsikkadt a „nagy idők folyamit kimeri”-kapcsolat, amelyben Martinkó (uo.) „kozmosz emelkedettségét” érzett, nem is alaptalanul. Az istenség szemöldöke,³ amely „ronthat s teremthet száz világot”, persze végső soron homérosi kép (Il. I 524, ennek nyomán Hor., C. III 1,8 *cuncta supercilio moventis*; talán figyelembe vehető Matthison „Der Abend”-je is: „auf dessen *Machtwink* Welten untergehen”), de a Martinkótól hangsúlyozott koncentráció ennél többet takar: a sokfelől eredeztethető indíttatás Berzsenyi teremtő fantáziájában pattant ki, amikor „a nagy idők folyamit” (Schiller „Görögországi isteneinek” *Zeitflut*-ját) egy másik horatiusi képpel (az „atya” mindenség-*temperálásával*, azaz a *kosmos*-nak mérték szerinti elrendezésével: C. I 12,16, vö. III 4,45) érzékeltetve *mérette ki*.⁴ Ugyanezt a képet találjuk a Fohászzkodás értelmezéséhez nélkülözhetetlen „Tizennyolcadik században” is, amelynek záróstrófájában Berzsenyi népünk sorsát látja *biztonságban*:

Mindenható *kar méri ki* sorsodat,
Kar, melyen ég s föld sarkai forganak...

¹ A következőkhöz l. *Martinkó András* megvilágító tanulmányát: Berzsenyi időszerűsége egy időszertlen költeménye tükrében. A „Teremtő idők” c. kötetben (Bp. 1977) 55 skk.

² *Martinkó* (455, 92. j.) „A temetőben” példáját idézi: „a hangyabolyi mívedet, világ, mint *szórja* s *temeti* a nagy Örök keze.”

³ Az összövegben szemöldök helyett a bibliásabb „szózat” volt a teremtő s rontó erő: *Martinkó*, 452, 62. j.

⁴ Vö. *Dragma* II 332 (a *temperare* etimológiájával).

A költő látja és mai olvasóival is láttatja a (kinyújtott) karral (arasszal, öllel...) mérhető idő- vagy térbeli szakaszokat (vö. né. Spanne, Strecke), mint itt a hanyatló tizennyolcadik századot.

Az ég s föld sarkainak — a pólusoknak — néven nevezését Berzsenyi Schillertől vette (a magyar fülnek rettenetes distichonból: ... es knüpft dein *Zenith und Nadir* | an den Himmel dich an, dich an die Achse der Welt), — mint annyi mást, pl. az „Amathus”-ban egymást váltó „örök romolást s teremtést”, a „Kishez” írott versben „a tiburi Phoenix (Horatius) magas ömledésével” együtt említett schilleri „mélységet” (és Matthison „hímzését”), vagy a „Magyarország”-ban megszólított görög isteneket (die Götter Griechenlands). Ez az utóbbi költemény jól példázza Berzsenyi munkamódszerét: a hosszadalmas praecambulumból megtudjuk, hogy „Árpád gazdag hantjai” mi mindennel büszkélkedhetnek, mi mindenért irigyelhet bennünket Európa, míg eljutunk a végóhajhoz (mint a *Maecenas, atavis...* típusainak lezárásául: *quodsi me lyricis vatibus inseres...*):

Oh bár vajha kies gyöngykoszorúd között
Még egy illatozó rózsa fakadna ki:
Szállnának le reád *Graecia isteni*,
Kik hajdan lehozák Attika földre
A nagy mestereket s bölcs tudományokat:
Akkor *csillagokat hatna kevély fejed*,
S elbámulna reá *a zenith és nadir*.

A *hangosan* olvasó észlelheti a metrum nyilván szándékolt azonosságát: *sublimi feriam sidera vertice*.

Folytathatnók a végtelenségig, de Berzsenyi ihlető „forrásainak” esetenkénti regisztrálása eleve nem volt szándékunkban. Ritka kivétel, ha csak egy valakit követ: még a legfőbb mesterének elkönyvelt „Horatiushoz” c. vers befejezése is — *lucretiusi*:

Ott taníts nyugodt meglelégedéssel
A vad orkánok s habok üldözését
Nézni mosolygva —

vagyis Lucretius szárazföldi (illetőleg filozofikus) magaslatát (II *init.*) a szabinumi otthon forrása mellé transzponálja.

Így ötvözi egybe például „Egy hívtelenhez” intézett versében Horatius Chloéját, Pyrrháját és Barinóját, vagy a „Barátimhoz” merész szökellései során az édeni örömek élvezése közben hol a Léthe virányin érzi magát („mint ama boldog ligetek lakója, Már midőn a porkötelet — azaz porsátrunk kötelékeit — lerázta”), hol testi „rekeszét kitörvén... *a nap útján túl*” csapong a lelke (vö. Verg., Aen. VI 796 *extra anni solisque vias...*, — Róma mindenen túl terjedő hatalmáról), de Horatius hatyúú szárnyalásától (C. II 20) eltérőleg „földre se néz”, csak „az édes Csalatás ölében” elébetáruuló „ragyogó kilátásra” gondol, mígnem — álmai tüntével —

Látja a Virtust letapodva nyögni,
Látja a Bűnnek koronás hatalmát,
Sokrates méregpoharát s Tibérnek
Trónusa mocskát —

Látja, és keblét szomorún bezárja,
S mint az őszült kor, komor és magányos
Rejteket választ, s szenelője mellett
Tépi bajúszát.

Ez az utóbbi volt felejthetetlen barátom, Julow Viktor legkedvesebb Berzsenyi-strófája. Visszatekintve így képelem nemcsak a niklai remetét, vagy a sztregovai oroslánbarlang „kehes tekintetését”, hanem tűnődő nagybátyám alakját is, amint őszült magányosságában a magyar Horatiust *idézet* a feledésből. Azóta a Léthe virányain mindketten figyelő füllel *szürcsölik* (Hor., C. II 13,32 *bibunt aure*) Alkaios és Sapphó közelében minden bizonnyal Berzsenyi Dánielt és Fazekas Mihályt is.

II

Ἐξ Ἴδης καθορῶν

Az „Antike und Abendland” tavalyi évfolyamában (2001, 1 skk.) Werner von Koppenfels választékos című „menipposi portyázása” során tanulságos csokrot kötött a *felülről szemlélődés* irodalmi dokumentumaiból. Az érdekes tanulmány címét — „Κατάσκοπος oder der Blick von der Höhe. Ein menippeischer Streifzug” — azért mondhatjuk választékosnak, sőt keresettnek, mivel *κατάσκοπος* valóban a. m. ‘felülről lenéző’, de közönségesen a ‘leselkedő’ kémet jelenti, aki ‘felülről figyel’. (A latin *insidiae*, ‘les’ is tulajdonképpen ‘olyan hely, ahova telepedve biztonságban lehet *les*(elked)ni’). Aristophanés megszólítása: ὦ Ζεῦ, διόπτα καὶ κατόπτα πανταχῆ (Acharn. 410) pontosabban érzékeltetné Koppenfels szándékát: Zeus az Olympos magasából mindenütt mindent *lát*.

Választékos a két mottó is: ὕψηλοῦ τινος ἡμῖν δεῖ χωρίου („valami magas hely kell nekünk, hogy onnan mindent láthass” — mondja Hermés a felvilágon járatlan Charónnak: Luk., Charón 2); a másik: *iuvat ire per alta astra, iuvat... nube vehi*, amint Ovidius Metamorphosésében, Pythagoras tanításainak feltárásában (XV 147 sk.) olvassuk. Egyébként azonban viszonylag ritkán esik szó klasszikus szerzőkről: a „Menippeischer Streifzug” alcím arra utal, hogy Koppenfels az ún. menipposi satíra *kynikus* mondanivalóját, a *σπουδογέλοιον*-t Lukianos dialógusaiból kiindulva, de valójában a reneszánsz és felvilágosodás korabeli „Neumenippeer”-ek ide vonható írásaiból próbálja érzékeltetni, hogy a végén még Brechtet, D. H. Lawrence-et és Wilfred Owent — mint a XX. század keserves élményeinek szószólóit — is felvonul-tassa.

Megszívlelendő, amit a bevezetésben (2) olvasunk: „A latin eltűnése szellemi látókörünkől olyan központi jelentőségű közvetítőket kárhoztatott árnyéklétre, mint Erasmus. Ehhez járult — a nem klasszikus hagyomány krónikus alábecsülésével — a németországi *Altphilologie*;... Lukianos elhanyagolása csak egy a frappáns példák közül... Jelenleg sem a szövegek lapályai (Niederungen) fölött lebegő általános irodalomtudománytól, sem a klasszikus gyökereitől elszakított, nemzeti irányultságú anglisztikától, romanisztikától vagy germanisztikától nem sok megértést várhatunk el a kutatásra érdemes összefüggések iránt.” Talán majd a komparatiztika?

Persze nem Lukianos Ikaromenipposza az első asztronauta, aki a magasból szemléli a földünkön játszódó — zűrzavaros, hol nevetséges, hol sírnivaló, *paradox* — látványosságot (θεά). Aristophanés gondolkozdájának Sókratése „légben hajózva nézli a napot” (Neph. 225; Arany J. ford.), tanítványa viszont (a Phaidón zárómythosában, 109 B) nemcsak a hangyákhoz vagy békákhoz hasonlítható embereket látatja a Phasistól Héraklés oszlopaiig terjedő mocsár, azaz a Földközi-tenger körül, hanem azt is, hogy ha onnan valaki madármódra felrepülhetne (πτηνός γενόμενος ἀνάπτοιστο), *lenézvén* szemlélné az *igazi* eget, az *igazi* világosságot és az *igazi* földet (109 E). Aristeas és Abaris korábbi kalandozásairól annyit sejtethetünk, amennyit K. Meuli izgalmas sámankutásainak⁵ eredményeképpen valószínűsíthetünk.

Koppenfels szerint *már* Lukianos élt a földi szintértől való „optikai távolságtéremtés” (4: optische Distanz) eszközével, amely „a kynikus letekintés útján a κατὰ-σκοπος („Späher von oben”) számára lehetővé teszi a világ szemlélését” (Weltbetrachtung). Egy jegyzetben (4,6) a képzeletbeli *kataskopiát* kynikus eredetűnek minősíti; ugyanitt a „központi jelentőségű menipposi *Bildkomplex*” figyelmen kívül hagyását a műfaj vizsgálatában sajnálattal említi. Amint látni fogjuk, inkább arról lehet szó, hogy a kutatás ezt a „kép-együttest” nem *még általánosabb összefüggésben* — a görögségen *kívül* is kitapintható előzményeivel együtt, majd a makedón világhódítás hihetetlen („paradox”) szenzációival gazdagodva — vizsgálta.

De a görögségen belül is szép számmal akad figyelembe veendő mozzanat. Témánk szempontjából legérdekesebb talán az a Xerxés-anekdota, amellyel historiográfiai tanulmányaink során több ízben is foglalkoztunk.⁶ Hérodotos (VII 44 sk.) szerint a perzsa nagykirály még a Hellésponton való átkelés előtt egy magaslatra épített kilátópáholyból (προεξέδρη) *letekintve* szemlélte (κατορῶν ἐδηέετο) Görögország ellen felvonult seregét: „boldognak mondotta magát, majd könnyekre fakadt, mivelhogy elfogta a szájalom, elgondolván, mily rövid ez az egész emberi élet, ha ennyi sok közül száz év múlva egy sem lesz már életben.” Minket most sem az ezután következő — óvatosságra intő — hadászati okfejtés érdekel, hanem Xerxés „le-

⁵ K. Meuli: Scythica. Hermes 70 (1935) 121 skk.; idézzük itt Moravcsik Gyula tanulmányát is: Abaris, Priester von Apollo. KCsA I. pótk. (1936) 104 skk.

⁶ Dragma I 20 skk.

tekintésének” meglepően gazdag és változatos utóélete. Ennek újbóli kitergetése helyett csak néhány olyan szöveghelyre utalunk, amelynek bevonása Koppenfels „kynikus” adalékainak panoptikumát még tanulságosabbá és hitelesebbé tehetné volna.

Legyen az első a Lukács-evangélium kísértési jelenete (4,5): „Felvivén őt egy nagy magas hegyre, megmutatá neki e föld minden országát egy szempillantásban.” (Vö. Mt. 4,8.) Ehhez W. Foerster (Theol. Wörterb. s.v. ὄρος) az apokalyptikus irodalomból számos párhuzamot sorakoztat fel; legközelebbi a szír Baruch-apokalypsis 76,3. fejezete: „So steige nun auf den Gipfel dieses Berges, und alle Länder dieser Erde sollen vor dir vorüberziehen...” Nem kevésbé tanulságos az a látomás, amelyet az egyházatya Hieronymus tár olvasói elé Heliodoros püspökhöz intézett vigasztaló levelében (PL XXII p. 589 sq.), Xerxés, a *de sublimi loco* szemlélődő *rex potentissimus* sírásához kapcsolódva: mi ne az *egy* Nepotianus elköltözését sirassuk, hanem gondoljunk egész világunk sok-sok halottjára, esendő emberi voltunkra.

Heliodoros gyászoltja 396-ban halt meg. Hieronymus vigasztaló levele a Róma bukása előtti évtizedek világvégi közhangulatát árasztja. Abban a helyzetben az egyházatya sem ajánlhatott egyebet: „Szálljunk le mintegy az égből és vegyük kissé szemügyre a magunk dolgait” (*redeamus ad nos et quasi e caelo descendentes paulisper nostra videamus*), szálljunk magunkba, úgy készüljünk a halálra. A Nepotianus-epitaphiumot beárnyékoló események közül Hieronymus a 395. évi hun betörést említi, amely Jeruzsálemet is veszélyeztette (c. 16: *ex ultimis Caucasi rupibus inmissi in nos ... Septemtrionis lupi tantas brevi provincias percucurrerunt*; a „déli” farkasok a szaracénok voltak; figyelmet érdemel a szóválasztás: *percurre* a világhódító Nagy Sándor ἀμύχανον τάχος-át visszhangozza). Emlékeztetőül: a hadrianopolisi katasztrófa néhány évvel korábban, 378 nyarán történt. Annak idején Hieronymus felvillantott látomásának hátterét a római *imperium* fenyegető *translatio*-jában, forrásait pedig a *vízíróirodalom* évszázadok óta általános topikájában: a magasból való letekintésben, „a föld és ég közébe való felszállás eksztatikus élményének a Platón előtti időkbe visszamenő hagyományában”⁷ véltük felfedezni.

Ugyanebben az összefüggésben idéztük — későbbi századokból — az 1622-ben elhunyt Károlyi Zsuzsánnának (Bethlen Gábor első feleségének) temetésén elhangzott gyászbeszédeket, amelyekben név szerint is említetik Hieronymus és Xerxés, a *potentissimus totius orbis terrarum monarcha*, aki megszámlálhatatlan seregének *de sublimi loco* szemlézése közben először minden halandónál boldogabbnak vallotta magát, majd keserves sírásra fakadt. Xerxést *ezért* mondhatjuk *sapientissimus*-nak, szavait ily nagy uralkodóhoz méltónak. Ezután pedig prédikatori bőbeszédűséggel árad a harmincéves háború szörnyűségeinek manierista tablójává terülő látomás. Koppenfels *le-* és *bekukucskáló* idézettjei közt méltó helyet foglalhatna el akár az

⁷ Kerényi K.: EPhK 47 (1923) 33.

illető erdélyi prédikátor, akár ugyanennek a korhangulatnak megjelenítése, Andreas Hondorff „*Theatrum historicum*” c. példagyűjteményének címlapábrázolásán.⁸

Koppenfels — Varro „menipposi” szatíráinak töredékeivel kapcsolatban — említ (4,7. jegyz.) bizonyos magasleset (*specula*), ahonnan a szenvedélyek fúriáitól (*Eumenides*) korbácsolt emberiség kínoztatását lehet figyelni, de a bevezetésben sajnálatosan mellőzöttnek mondott Erasmus xerxési *specula*-ját ő is mellőzi, holott fölöttébb illenék fejtegetéseibe. A Balgaság dicséretében ugyanis sok egyéb tudós hivatkozás között Hieronymus alkalomhoz szabott szövegével is találkozunk: *Agendum, si quis velut e sublimi specula circumspiciat, ita ut Iovem poetae facere praedicant* (vö. II. XI 337; XIII 4; Verg., Aen. I 224), *quot calamitatibus hominum vita sit obnoxia, quam misera, quam sordida..., quam laboriosa..., quot iniuriis exposita...*

De ha már az „előzmények” között szóba került a rejtélyes módon „repülő” hyperboreus Abaris is, ne feledkezzünk meg a test kötelékeitől mentesülő Horatius költői szárnyalásáról sem (C. II 20), amint a magasból szemléli (14 *visam*) a hírtől hangos oikumenét Kelettől Nyugatig: *me noscent Geloni, me discet Hiber...*

Koppenfels tanulmányában *bizonyos mértékig* indokoltnak érezzük a κυνικὸς τρόπος következetes hangsúlyozását, csak éppen — mint látni fogjuk — korántsem a kezdetektől fogva és nem minden további nélkül általánosíthatólag. Mindenesetre érdemes felfigyelnünk a menipposi σπουδογέλοιον második tagjának különben értelmezhetetlen megjelenésére a test börtönéből szabaduló lélek felszökkenését (*emicare, exilire, prosilire*) és a felső, tiszta régiókból történő szemlélését ábrázoló leírásokban (pl. Somn. Scip.⁹ 3,8 *mihi contemplanti*; Verg., Ecl. V 56 sk.). Az ismert helyek közül különös figyelmünkre tarthat számot Pompeius halotti árnyának (*umbra*) a hamvakból való „kiugrása” (Luc., Phars. IX 3 *prosiluit busto*), „igazi fénnnyel” (*lumine vero*) való feltöltekezése,¹⁰ a lenti „éjszaka” csodálkozó szemlélése (*miratus vidit*) és az odahagyott testi lét megmosolygása (*risitque sui ludibria trunci*). Vagy idézhetjük Prudentius Agnes-passióját (Perist. XIV 91 skk.), amelyben a tántoríthatatlan szűz lelke a vértanúhalál pillanatában „kipattan” (*emicat*) a test rabságából és — immár szabadon — felülről nézi az alant sötétlő földet,

⁸ Frankfurt a.M. 1586; az ábrázolást l. Az antikvitás XVI. sz. képe c. könyvünk (Bp. 1960) 227. lapján.

⁹ Koppenfels szerint a Somnium Scipionis is (5: „mit seiner Umkehr der Perspektive und Verkleinerung des Irdischen”) végső soron a menipposi hagyománynak volna része. *Aligha*; gondoljunk Platón Phaidrosára (p. 247) vagy a Phaidón zárómythosára. A későbbiek (Seneca, Boethius, Dante...) is inkább Platónhoz vagy Vergiliushoz kapcsolódnak. Koppenfels egy jegyzetben (5,10) foglalkozik a Nagy Sándor-regény emlékezetes epizódjával, a telhetetlen hódító égi utazásával („Greifenfahrt”) is, mint a magasból kicsiny szérűnek látszó föld „menipposi komplexusának” dokumentumával. A Nagy Sándor-hagyomány keleti összetevőinek ismerői egyéb vonatkozásokat is számon tartanak (vö. Dragma III 378 skk.), az L-változat kiadója pl. az ősi Etana-mítoszt említi kommentárjában: *H. van Thiel: Leben und Taten Alexanders von Makedonian. Darmstadt 1974, 188; ehhez l. H. Gressmann, Altorientalische Texte zum AT. 235.*

¹⁰ Ehhez l. a *Kerényi Károlytól* regisztrált párhuzamos szövegeket: i. h.

*spectat*¹¹ *tenebras ardua subditas,*
ridetque, solis quod rota circuit...

Így most már hihetően értelmezhetjük a Koppenfels újabbkori példában refszerűen ismétlődő nevetést, mint a földi kötelékektől nem gátolt *bölcs* (korántsem mindenáron leleplező szándékkal kémlelő *κατάσκοπος*) megnyihült és mások bajait is enyhítő, tehát nagyon is emberi, nem viczorogva csúfolkodó mosolyát: *ridendo dicere verum quid vetat?* (Hor., Sat. I 1,24.)

Az, amit Koppenfels „Satirischer Voyeurismus”, majd „Höhenflüge aufklärerischer Phantasie” és „Menippeischer Höhenrausch” címen az újkori irodalomból a lukianosi „Metaphorik als Theater” dokumentumaiként felvonultat (L. V. de Guevara „Sánta ördöge”, 1641; Fr. Godwin: *The Man in the Moon*, 1638; L.-S. Mercier: *L’an 2440*, 1770; R. Burton: *Digression on Air*, 1651; stb.), mind rendkívül érdekes és tanulságos. A 2001. szeptember 11-ét megélők kedélyét különösen közelről érinti Mercier „eutopiájának” merész látomása: Versailles festői romjai a 2440. év Párizsában. Megint csak egy jegyzetbe (11,21) eldugva olvassuk, hogy Versailles, mint rommező, „komparatista nézőpontból szemlélve” a lukianosi Charón-dialógus (c. 23) „nagy jövőre hivatott menipposi romlátomásának” változataként volna értékelendő. A „Démontage des martialischen Heldentums” c. fejezet elgondolkoztató példái közt (16) Koppenfels idézi Montaigne egyik írását (*Apologie de Raimond Sébond*), amelyben több — félreismerhetetlen — klasszikus reminiscenciából a Szent Bertalan-éj Franciaországának sajátos („mockheroisch-menippeisch”) tablója áll össze: mintha az *impius Aeneas* megpróbáltatásokra siető embereinek hangyanyüzgését látnók — *it nigrum campis agmen...* (Verg., *Aen.* IV 404).

L.-S. Merciernek fentebb említett utópiájában (*L’an 2440*) — Godwin holdutazásával (*The Man in the Moon*) kapcsolatban — már szóba kerül a Montgolfier-testvérek léggömbje, mint a korábban csak *képzelt* emberi szárnyalás és az égi magasságokból való szemlélődés immár rendelkezésre álló eszköze. François de Volneynek nem állott rendelkezésére ez a korszakalkotó technikai vívmány, amikor közelkeleti utazásai során, az 1780-as években — egy nyári napnak alkonyulatánál (csak

¹¹ Máshol: *cernit, contemplatur, videt, visit* stb. Gondoljunk a hagyományos *perihégésisek* vagy *periplusok* állomásaira is, amelyeket az utazó egymás után láthat (vö. Od. IX 146 skk. a kyklópsok szigetének látnivalóiról), így pl. Catullus irónikus uticél-felsorolására (c. 11): *sive in extremos penetrabit Indos... sive in Hyrcanos... seu... sive trans altas gradientur Alpes, Caesaris visens monimenta magni* (ennek horatiusi visszhangja C. III 3,54 *visere gestiens*). Így sorolja az alább idézendő L.-S. Mercier a pusztulásra rendelt Párizst a történelemből ismert romvárosok (Thebae, Tyrus, Persepolis, Karthago, Palmyra...) közé, és ez lehet a minta Volney „Romjai” számára (*Koppenfels*: 11,21. j.: „für Volneys im Hinblick auf das romantische Europa so folgenreiche *Ruines*”); l. alább. — Hieronymus Xerxésre hivatkozó vigasztalásának „előzménye” a cicerói levélcorpusban (Fam. IV 5,4): *Cum ab Aegina Megaram versus navigarem, coepi regiones circumcirca prospicere: post me erat Aegina, ante me Megara, dextra Piraeus, sinistra Corinthus... oppida quodam tempore florentissima... nunc prostrata et diruta ante oculos iacent...* Az illető baráti levél Tullia halála után (45-ben) kelt, és írójá a gyászoló apát a közelmúlt országos eseményeinek súlyosságára hivatkozva próbálja vigasztalni, — akárcsak Hieronymus négyszáz év múlva.

éppen nem a kanyargós Tiszánál, hanem Szíria határvidékén) — egy dombtetőről melankolikusan szemlélte az ókori Palmyra romjait.¹² Akár függetlenül is Lukianos Charónjától (c. 23), el kellett gondolkoznia az egykor nagyhatalmú város „szánalmas csontvázának” (lugubre squelette) láttán — persze a hely, illetve a szabadság szellemének (génie de la liberté) közbejöttével, aki magával ragadja és a magasból segít neki a föld felszínén elébetáruuló látvány megértésében: mindazért, amit szemlél, akár a hajdankor romlásáért, akár az épp akkor (1787-től) dúló orosz—török háború embertömegeinek pusztulásáért, az ember (artisan de sa destinée) felelős.

Így kanyarodhatunk most vissza ahhoz a magyar költőhöz, aki 1815-ben — nyilván Napoleon „tündér hatalmának” letűntével és „ragyogó dagályának” elapadtával — „*A temető*” látására tűnődik el az emberi sorsok végső kiegyenlítődsén:

Te a durva tyrann bíborit *elveted*,¹³
Mint a koldus utált élete terheit,
S a szent emberiség jussa szerint nekik
Egy rangot s nyugodalmat adsz.

Ezért ereszkedik le Berzsenyink a temető szentelt hantjain — „s álmodik”, de nem folyamodik „agyvázhoz” (vagyis holmi agyémhez) vagy „pólyadalhoz” (vagyis gyermeki altató meséhez), hiszen

Oh, ismérem ezen phantomi lét körét,
S nem szédül küszöbén fejem!...

Minden kődarabon, melyre szemem vetem,
A nagy Persepol és Palmyra képe int,
Látom Théba kevély tornyait omlani,
S a márvány Babylon falát.

Látom hangyabolyi míveidet, világ,
Mint szórja s temeti a nagy Örök keze,
Látom, hangyasereg, mint tusakodsz s tolongsz
Sírod partjain és porán...

Eszünkbe jut persze „A magyarokhoz” rezignált záró szakasza is:

¹² Mesterségünk művelőinek egyike-másika számon tartja Ed. Gibbon élményét, a ferences barátok esti zsolozsmáját az Ara Caeliben, amely a Római Birodalom hanyatlásának és bukásának megírására készítette, vagy Ferd. Gregoroviusét, a császári paloták maradványának látványát az Isola Tiberinára vezető hídról, aminek a középkori Róma történetének fogantatását köszönhetjük.

¹³ Mint fentebb láttuk, nemcsak a.m. „*leveted*”, hanem „*sírba is temeted*”.

Fölfogat a nagy századok érckeze
 Mindent: ledült már a nemes Ilion
 A büszke Karthago hatalma
 Roma s erős Babylon leomlott.

Most már sejtjük, hogy itt Berzsenyi nem csak a horatiusi *Delicta maiorum* (C. III 6) beletörődő kérdését (45: *Damnosa quid non inminuit dies?*) visszhangozza, hanem Volney szíriai romlátomásának hangulatát is.

A fentebb előadottak ismeretében jobban értjük a „bámulatos bajnokok és nagyok”, valamint a „porba-nyögők” megszólítását: a temető látására „élni s halni tanulhatunk”. Kár, hogy Martinkó András figyelmét (fentebb „megvilágítónak” jelzett tanulmányában) Berzsenyi forrásainak gondos számbavétele során elkerülte Gáldi László kitűnő Volney-dolgozata,¹⁴ továbbá mindkettőnk (és sokunk) mesterének, Horváth Jánosnak ugyancsak a hajdani EPhK utolsó számában (1948, 31 skk.) megjelent tanulmányrészlete: a „Berzsenyi-költeménynek” a *Les ruines* olvasása közben való fogantatásáról. (38,1.) Berzsenyi ebben a *fentről* való letekintés helyett a temető szentelt hantjára ereszkedve *álmodik*, illetőleg „a phantomi lét körének” ismeretében álmodozás helyett „a bölcsnek beható szemével” nagyon is világosan *lát*: a sorkezdő „*látom*” háromszoros megismétlése (akárcsak a „Barátimhoz” intézett versében) *ezt* nyomatékosítja.

Ezek után Berzsenyi legihletettebb verseinek felülről szemlélő, *vatesi* látását mi — a nem sok jóval kezdődő XXI. század szemlélői — is hitelesebben, évezredes összefüggéseiben látjuk.

SUMMARY

It is scarcely known that Hungarian language is suitable to adequately sound classical (metrical) versification. Attaching to the modern Latin paraphrase of one of the most beautiful poems written by Dániel Berzsenyi, the “Hungarian Horatius” and searching for the antique antecedents and contemporary sources of the poem in question, we could again be convinced of his erudition and brilliancy appearing in the reception of his models. In the continuation, for the poetry of the same “Hungarian Horatius”, we applied the lessons of the “Menippean incursions” (Menippische Streifzüge), written by a modern author (W. von Koppenfels). Starting from earlier authors than those quoted by Koppenfels from the antiquity, we followed up the documents of the “view from above” (*kataskopia*) beginning with the “all-sighted” Zeus from the height of the Olympos (or the Ida) and the balloon of the Montgolfier-brothers or with the visions of the spectators beholding the ruins of Palmyra from a Syrian hill up to the poetic meditations of our Berzsenyi, traceable back to the writing of Volney.

¹⁴ Gáldi L.: Volney és Tasso hatása a román romantikára. EPhK 66 (1942) 305 skk.; vö. 308.1.: Martinovics nemzedéke nálunk is olvasta a „Les ruines”-t, persze inkább német fordításban.